

Το δικαίωμα της αντίστασης στο Βυζάντιο

Ευάγγελος Χρυσός

*Καθηγητής Βυζαντινής Ιστορίας
Πανεπιστήμιο Αθηνών, Διευθυντής ΚΒΕ/ΕΙΕ*

Κυρίες και κύριοι, πρέπει κατ' αρχήν να σας αποκαλύψω ότι την ιδέα γι' αυτή τη σειρά των ομιλιών την είχε η κα Γραμματικοπούλου, εμπνευσμένη ή «τρομοκρατημένη» από την τρέχουσα συζήτηση περί τρομοκρατίας, αντίστασης κατά του κράτους, κρατικής τρομοκρατίας και όλα αυτά. Μας ρώτησε λοιπόν κατά πόσον θα μπορούσαμε να κάνουμε έναν κύκλο ομιλιών για το θέμα ώστε να εξετάσουμε με τι τρόπο μπορούσε ο άνθρωπος του Μεσαίωνα να εκφράσει την αντίθεσή του προς το καθεστώς, αν μπορούσε να το επηρεάσει, τι περιθώρια επιτυχίας είχε κ.λπ.

Επομένως δεν είναι μόνο «η καλή μάνα» των εκδηλώσεων αυτών, αλλά είναι στην περίπτωση αυτή και εμπνευστής της σειράς. Με τον κύριο Πισάκη είμαστε φίλοι και θα το διαπιστώσετε από τον τρόπο που διαφωνούμε και –σας αποκαλύπτω!– θα προσπαθήσουμε να σκνηοθετήσουμε κάποια διαφωνία απόψε, ελπίζω με επιτυχία, αρκεί να βοηθήσετε και εσείς με τις ερωτήσεις σας. Εκείνος είναι ιστορικός του Δικαίου, εγώ είμαι απλός ιστορικός. Έχει λοιπόν το πλεονέκτημα να μας δώσει και τις νομικές έννοιες που θα χρειαστούμε για να καταλάβουμε τα θέματα που θα μας απασχολήσουν. Εγώ θα μιλήσω περισ-

σότερο για την πολιτική και ιδεολογική διάσταση του προβλήματος, εκείνος θα καλύψει και την πλευρά του κανονικού δικαίου, του δικαίου της Εκκλησίας και τα συναφή θέματα.

Πριν προχωρήσουμε, πρέπει να αρχίσουμε με μια σύντομη αναφορά στο βυζαντινό πολίτευμα για να δούμε στη συνέχεια τι περιθώρια δίνει το ίδιο το πολίτευμα για να κινηθεί κάποιος έναντι της εξουσίας. Πώς μπορεί να ανταποκριθεί σε αυτή την ανάγκη, όταν την αισθάνεται επιβεβλημένη.

Υπάρχει ένας κλασικός ορισμός για το πολίτευμα της Ρώμης, της αυτοκρατορικής εποχής, ο οποίος, τηρουμένων των αναλογιών, μπορεί άνετα να επεκταθεί για να καλύψει και τη βυζαντινή πολιτεία. Άλλωστε, όπως γνωρίζετε, η βυζαντινή αυτοκρατορία είναι συνέχεια της ρωμαϊκής. Η πρωτεύουσα είναι βέβαια πια στην Ανατολή, εισέρχεται σταδιακά και η νέα θρησκεία, ο χριστιανισμός, με μια αύξουσα δυναμική με την οποία διαφοροποιεί τα πράγματα. Στην ουσία όμως έχουμε μια αδιάταρακτη συνέχεια από τη Ρώμη στην Κωνσταντινούπολη. Υπάρχει λοιπόν μια πολιτειακή συνέχεια από τη ρωμαϊκή στη βυζαντινή αυτοκρατορία.

Κατά τον ορισμό αυτό που τον οφείλουμε στον διάσημο Γερμανό φιλόλογο και ιστορικό του Δικαίου Θεόδωρο Μόμσεν (Theodor Mommsen), η αυτοκρατορική εξουσία είναι μια «αυτοκρατία που αναζωογονείται από άποψη νομική με τη διαρκή επανάσταση». Είναι δηλαδή μια «αυτοκρατία» με την έννοια του κεντρικού ελέγχου της εξουσίας από τον αυτοκράτορα που δεν γνωρίζει όρια, αν και θα δούμε αμέσως ότι έχει όρια· ένα βασικό του όριο είναι ότι αφήνει περιθώρια για μια πολιτειακά, σήμερα θα λέγαμε «συνταγματικά», αποδεκτή διαρκή επανάσταση.

Για να σας δώσω να καταλάβετε τι σημαίνει αυτό, σημειώνω ότι στο Βυζάντιο όταν πεθαίνει ένας αυτοκράτορας δεν υπάρχει σαφώς καθορισμένος τρόπος για να αναδειχθεί ο διάδοχός του. Οι δυνάμεις οι οποίες συγκροτούν την αυτοκρατορία –το παλάτι με τους αυλικούς του, η σύγκλητος της αυτοκρατορίας στην Κωνσταντινούπολη, ο στρατός και ο λαός και σε κάποια φάση και σταδιακά από τον 5ο αιώνα και η Εκκλησία– λειτουργούν ως πολιτειακοί

παράγοντες που, ανάλογα με τη δυναμική της στιγμής, θα αναδείξουν τον νέο αυτοκράτορα.

Αυτή η υπό όρους αντιθετική στάση των πολιτειακών παραγόντων δημιουργεί αυτό που ο Μόμσεν ονομάζει επανάσταση. Έχουμε δηλαδή κάθε φορά ένα είδος ανατροπής, ένα νέο (ξε)κίνημα· δεν υπάρχει δεδομένη και νομικά προδιαγεγραμμένη συνέχεια.

Αυτή η νομικά αποδεκτή έννοια της διαρκούς επαναστάσεως δημιουργεί και το περιθώριο του δικαιώματος της «στάσεως» των πολιτών, του δικαιώματος της «επαναστάσεως». Δηλαδή όλοι προκαλούνται και όλοι μπορούν, εάν τους ευνοήσουν οι συνθήκες, να είναι εκείνοι οι οποίοι και θα επιβάλουν τον επόμενο αυτοκράτορα.

Αυτό ίσως να φαίνεται παράξενο και πρέπει να το αναλύσω διότι το Βυζάντιο το κυβέρνησαν μια σειρά από δυναστείες. Έχουμε έναν αυτοκράτορα, τον οποίο διαδέχεται ο γιος του· μετά έρχεται ο εγγονός του ή ο σύζυγος της κόρης και καταλαμβάνει την εξουσία. Επομένως, εύλογα τίθεται το ερώτημα, πού είναι τα περιθώρια αυτής της επανάστασης, αυτής της εκάστοτε νέας πραγματικότητας;

Κατά πρώτον, η αυτοκρατορική εξουσία στο Βυζάντιο, όπως άλλωστε και στη Ρώμη, εννοείται κατά τη λεγόμενη εποχή των αυτοκρατορικών χρόνων, δεν είναι κληρονομική. Δεν υπάρχει πρόβλεψη από κάποιο Σύνταγμα, από κάποιον γενικό νόμο που να ορίζει ότι ο γιος του αυτοκράτορα δικαιούται να γίνει ο διάδοχος του πατέρα του. Οσάκις έχουμε το φαινόμενο ο γιος να διαδέχεται τον πατέρα του, αυτό συμβαίνει επειδή την κατάλληλη στιγμή βρέθηκε σε πλεονεκτική θέση έναντι τυχόν άλλων επίδοξων διαδόχων. Τον ευνόησε δηλαδή η συγκυρία: όπως ήταν φυσικό και μάλλον συνηθισμένο, είχε προτιμήσει ο ίδιος ο πατέρας του να του εξασφαλίσει αυτό το κεκτημένο πλεονέκτημα έναντι άλλων, ώστε να είναι κατά κάποιον τρόπο εύκολη η διαδοχή του πατέρα από τον γιο. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι το πολίτευμα ήταν κληρονομικό.

Ο αυτοκράτορας αναδεικνύεται μέσω μιας πολύπλοκης διαδικασίας. Το αξίωμα του αυτοκράτορα στο Βυζάντιο είναι αιρετό. Κάποιοι θα τον επιλέξουν. Τρεις είναι οι βασικοί πολιτειακοί παράγοντες που παίζουν καθοριστικό ρόλο: η σύγκλητος, ο στρατός και ο λαός. Η σύγκλητος, που διαθέτει παραδοσιακά μεγάλο κύρος και δύναμη, αναμένεται στην περίπτωση εκλογής νέου ηγεμόνα να ασκήσει το δικαίωμα που το αρχαίο πολίτευμα της Ρώμης της είχε προκαθορίσει, δηλαδή να αναδεικνύει τους αιρετούς ιρκο-ντες. Το έργο της είναι να «εκλέξει», στην ουσία να επιλέξει, τον νέο αυτοκράτορα. Ο νεοεκλεγείς από τη σύγκλητο αναμένεται να μεταβεί στο στρατόπεδο και να εμφανιστεί μπροστά στους στρατιώτες. Συνήθως τον ανεβάζουν σε μια μεγάλη ασπίδα για να τον βλέπουν όλοι (!) — αλλά βέβαια η ασπίδα συμβολίζει και τη στρατιωτική διάσταση της εξουσίας του, οπότε ο στρατός τον «αναγορεύει» αυτοκράτορα. Όταν τελειώσει η φάση αυτή, ο νέος αυτοκράτορας εμφανίζεται στον λαό. Αυτό συνήθως γινόταν μέσα στον ιππόδρομο της Κωνσταντινουπόλεως, όπου βρισκόταν ο λαός οργανωμένος σε δήμους. Εκεί εμφανιζόταν, χαιρετούσε το πλήθος και έπαιρνε θέση στο «κάθισμα», στον επίσημο εξώστη, για να δεχθεί τις «επευφημίες». Αυτός είναι ο τεχνικός όρος: επευφημίες. Μετά από αυτό ο αυτοκράτορας ήταν πια ο νόμιμα εκλεγείς βασιλεύς και αναλάμβανε την εξουσία.

Δεν ανέφερα δύο άλλους πρωταγωνιστές, επειδή αυτοί δεν ανήκουν επίσημα στους πολιτειακούς παράγοντες αν και επίσης παίζουν σημαντικό ρόλο, που όσο προχωρούν οι αιώνες γίνεται περισσότερο σημαντικός.

Ο πρώτος παράγων είναι η αυλή και η οικογένεια του βασιλέως. Όταν πεθάνει ο αυτοκράτορας, η χήρα του που έχει τη δική της προσωπική δύναμη έχει περιθώριο να παίξει έναν ανεπίσημο αλλά ουσιαστικό ρόλο. Λογικό είναι να αναμειχθεί στη διαδικασία και με τους έμπιστους συνεργάτες ή φίλους να πείσει το αυτοκρατορικό συμβούλιο έτσι ώστε τα μέλη του, συνήθως πιστοί συνεργάτες του συζύγου της, να δραστηριοποιηθούν στη σύγκλητο και να προτείνουν ένα συγκεκριμένο πρόσωπο. Η θέση αυτή της συζύγου, της οικογένειας και του παλατιού δεν είναι θεσμική αλλά η παρέμβασή της, αν οργανωθεί σωστά, μπορεί να είναι καταλυτική. Στο άλλο άκρο της διαδικασίας υπάρχει

ένας θεσμός που επίσης δεν ανήκει στους πολιτειακούς παράγοντες που δημιουργούν τη νόμιμη διαδοχή αλλά όλο και περισσότερο παίζει καθοριστικό ρόλο: η Εκκλησία.

Ύστερα από τα μέσα του 5ου αιώνα εισάγεται –στην αρχή όχι συστηματικά, αργότερα όμως παγιώνεται ως τελετουργία– η εκκλησιαστική στέψη. Μετά την επευφημία από τους δήμους ο αυτοκράτορας στέφεται στην Αγία Σοφία από τον πατριάρχη. [Εάν η αναγόρευση γίνει εκτός Κωνσταντινουπόλεως, συνήθως στο Έβδομο (μίλι), όπου είναι το Πεδίο του Άρεως και οι στρατώνες της Κωνσταντινουπόλεως, η στέψη γίνεται στον ναό του Αγίου Ιωάννου που υπάρχει εκεί]. Ο πατριάρχης κρίνει τον νέο αυτοκράτορα, παρόλο που η στέψη δεν είναι απαραίτητη για να είναι νόμιμος ο κάτοχος του θρόνου. Υπάρχουν περιπτώσεις όπου η στέψη θα αργήσει να γίνει για λόγους πρακτικούς, πολιτικούς κ.λπ. Υπάρχουν και αυτοκράτορες οι οποίοι δεν στέφθηκαν ποτέ, για παράδειγμα ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, ο υπερασπιστής της Πόλης κατά την Άλωση, έλαβε κάποια ευλογία στέψεως στον Μυστρά πριν έρθει στην Κωνσταντινούπολη αλλά επίσημη στέψη στην πρωτεύουσα δεν έγινε. Ο κλήρος ήταν διαιρεμένος μεταξύ Ενωπικών και Ανθενωτικών και αν ο Κωνσταντίνος έδινε το προβάδισμα στη μία ομάδα για να τον στέψει, θα στρεφόταν η άλλη ομάδα εναντίον του (ο πατριάρχης Γρηγόριος ήταν φιλενωτικός, αλλά η ομάδα των ανθενωτικών ήταν ισχυρότερη και είχε μαζί της τον λαό της πρωτεύουσας). Η εποχή ήταν πάρα πολύ κρίσιμη και δεν άφηνε περιθώρια για τέτοιες κινήσεις. Έτσι ο υπερασπιστής της Κωνσταντινούπολης, αυτοκράτωρ Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, ναί μεν ήταν νόμιμος, νομιμότατος αυτοκράτωρ και καθαγίασε τη νομιμότητά του διά του αίματός του, αλλά δεν είχε στεφθεί ποτέ. Για όλα αυτά πολύτιμο είναι το σύγγραμμα της καθηγήτριας Αικατερίνης Χριστοφιλοπούλου, *Η εκλογή, αναγόρευσις και στέψις του βυζαντινού αυτοκράτορος* (Αθήνα, 1956).

Ας επανέλθουμε στην «επευφημία» από τον λαό, γιατί αυτή η πράξη αποδοχής διά της επευφημίας είναι το κλειδί για να καταλάβουμε και την αντίστροφη κίνηση. Όταν έχουμε έναν αυτοκράτορα που για οιοσδήποτε λόγους προκαλεί τη δυσφορία του λαού και των αρχόντων και η διάθεση ανατροπής του

οξύνεται, τότε τίθενται σε κίνηση ορισμένες συγκεκριμένες ενέργειες. Για να θεωρηθεί η ανατροπή νόμιμη και αδιαμφισβήτητη, ακολουθείται η εξής σειρά ενεργειών: Συνήθως αρχίζει ο λαός να εκφράζει τη δυσφορία του με «δυσφημίες» εναντίον του. Τη θέση της επευφημίας από τον λαό διαδέχεται τώρα η *δυσφημία*, που μπορεί να πάρει τον χαρακτήρα διαδηλώσεων ή να εκφρασθεί στον ιππόδρομο μόλις εμφανισθεί εκεί ο βασιλεύς. Αυτή η κίνηση του λαού φτάνει στον στρατό, ο οποίος μπορεί πλέον να την υιοθετήσει και να ζητήσει την ανατροπή του αυτοκράτορα, που ήταν καθ' όλα νόμιμος αλλά τώρα οι στρατιωτικοί πίστεψαν, επειθήσαν ή ακόμα εξαγοράστηκαν ώστε να απαιτήσουν την ανατροπή του. Αυτή η βούληση του στρατού, αν δεν εκφρασθεί δυναμικά και διά των όπλων, μεταφέρεται στη σύγκλητο η οποία και αποκηρύσσει τον αυτοκράτορα.

Αυτή είναι καταρχήν η διαδικασία της αποπομπής ενός νόμιμου αυτοκράτορα. Βέβαια στην πράξη τα πράγματα μπορεί να είναι διαφορετικά. Μπορεί να τον σκοτώσει κάποιος μέσα στον κοιτώνά του αλλά για να πετύχουν στον απώτερο στόχο τους, τη διαδοχή, πρέπει να έχουν προετοιμάσει καλά τις επόμενες, αποφασιστικές κινήσεις τους ώστε να βρεθεί στον θρόνο αυτός που οι συνωμότες έχουν επιλέξει. Έτσι λοιπόν πρέπει οι συνωμότες να κινήσουν πάλι την ίδια διαδικασία: να ξεκινήσουν από τη δυσφημία του προκατόχου, να πείσουν τον λαό για το πόσο κακός ήταν κι ότι για τη σωτηρία του γένους αναγκάστηκαν να τον ανατρέψουν και τέλος να προβάλουν τα θετικά στοιχεία του διαδόχου ώστε να αρχίσει η διαδικασία αναγόρευσής του.

Επομένως υπάρχει περιθώριο βίας, περιθώριο (επανά)στασης. Ως γνωστόν, η λέξη «επανάσταση» θεωρείται θεσμοθετημένη διαδικασία στη δική μας γλώσσα και με τις εμπειρίες της δικτατορίας κ.λπ., ενώ η λέξη «στάση ή πραξικόπημα» θεωρείται τελείως αυθαίρετη και αθεράπευτα παράνομη. Εδώ όμως λίγο-πολύ συγχέεται η διαδικασία του πραξικοπήματος με τη διαδικασία της επανάστασης που κατά τον ορισμό του Μόμσεν έχει νομική κάλυψη.

Αναφορικά με τη διαδικασία της στέψης, η Εκκλησία απαιτεί τη δημόσια διαβεβαίωση του αυτοκράτορα για την πίστη του στην Ορθοδοξία. Σαφή στοιχεία για την απαίτηση αυτή έχουμε για πρώτη φορά στην περίπτωση του αυτο-

κράτορα Αναστάσιου στα τέλη του 5ου αιώνα. Έχουμε τη δήλωσή του γιατί προέβη σε ομολογία πίστεως· τη διάβασε για να αποδείξει –ήταν η εποχή της μονοφυσικής έριδας– ότι αυτός είναι ορθόδοξος παρότι αργότερα δεν τήρησε τον όρκο του, διότι ήταν σαφής η συμπάθειά του προς τους μονοφυσίτες.

Τι επιτυγχάνεται με τη διαδικασία της στέψης; Με αυτήν αναγνωρίζεται ο αυτοκράτωρ ως θεο-πρόβλητος. Από την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου, που είχε την τύχη να έχει ως προπαγανδιστή του τον επίσκοπο Καισαρείας Ευσέβιο, δημιουργήθηκε μια πολιτική θεολογία, η οποία προβάλλει το πρόσωπο του αυτοκράτορα ως όργανο, ως σκεύος επιλογής του Θεού. Ο Θεός στέλνει εκπρόσωπό του στη γη για να προστατεύει τους ανθρώπους και να τους διευκολύνει στη ζωή τους, και αυτός είναι ο αυτοκράτορας. Βέβαια ο αυτοκράτορας στη χριστιανική εποχή δεν είναι «Θεός βασιλεύς», όπως ο σάκης στο κράτος των Περσών, αλλά «χάρτι Θεού βασιλεύς». Ο αυτοκράτορας, για να αναγορευτεί και να είναι αποδεκτός, πρέπει να έχει την εύνοια του Θεού, τη θεία επιλογή. Επομένως είναι θεο-πρόβλητος και φυσικά θεόστεπος. Κυβερνά ως εκλεκτός του Θεού και όσο ισχύει η αντίληψη ότι κυβερνά ως εκπρόσωπος του Θεού δεν υπάρχουν περιθώρια ακόμη και όταν υπάρχει κάποιος υποψήφιος διάδοχος. Με τη στέψη ενισχυόταν σημαντικά η θέση του αυτοκράτορα στη συνείδηση των πολιτών.

Η κληρονομικότητα, όπως είπαμε, δεν υπάρχει αυτή όμως η σύνδεση του αυτοκράτορα με το Θείον λειτουργεί υπέρ της επιλογής παιδιών του αυτοκράτορα ως διαδόχων του. Αφού αυτός είναι επιλογή του Θεού και έχει και το βασιλικό χάρισμα, το οποίο κατά κάποιο τρόπο θεωρείται σαν μια μυστική αξία την οποία ο Θεός με τη συγκατάβασή του έχει δώσει, είναι λογικό τα μέλη της οικογένειάς του να μετέχουν σ' αυτό το θείο χάρισμα κι επομένως να είναι πιο κοντά στο δικαίωμα διαδοχής απ' ό,τι κάποιος άλλος.

Εάν τώρα χρειαστεί να αντικατασταθεί ο αυτοκράτορας πρέπει όλα αυτά τα στοιχεία να ανατραπούν. Πρέπει να ανατραπεί στη συνείδηση του λαού το πρόσωπο του αυτοκράτορα και να απορριφθεί· πρέπει ο στρατός να πειστεί ότι ένα άλλο πρόσωπο έχει περισσότερες πιθανότητες να ανταποκριθεί στους

στόχους του –που είναι η ασφάλεια της αυτοκρατορίας– και πρέπει η σύγκλητος να βεβαιωθεί ότι το πολίτευμα θα προχωρήσει καλύτερα με έναν νέο διάδοχο. Αυτός ο διάδοχος πρέπει όμως να είναι ο εκλεκτός του Θεού για να μπορεί να σταθεί. Αναζητείται λοιπόν η εξής φόρμουλα: διακηρύσσεται ότι έχασε ο αυτοκράτορας την υποστήριξη του θείου, δεν είναι πια αυτός το όργανο του Θεού μέσα στην αυτοκρατορία κι αναγκαστικά αναζητείται ο επομένως θεόπεμπτος άρχοντας.

Εάν ο διάδοχος αποδειχθεί ότι δεν είναι εκλεκτός του Θεού, τότε πρόκειται για έναν κακό αυτοκράτορα που τον διάλεξε ο Θεός για να τιμωρήσει τον λαό για τις αμαρτίες του! Πρέπει επομένως οι πολίτες να απαντήσουν στο δίλημμα: έστειλε ο Θεός τον νέο αυτοκράτορα για καλό ή τον έστειλε για να τους τιμωρήσει και τι μπορούσαν να κάνουν εκείνοι για να τον εμποδίσουν; Βέβαια όλος αυτός ο προβληματισμός έχει μια σταθερή ηθική κατάληξη, ότι πρέπει να απαλλαγεί ο λαός από τις αμαρτίες του, να γίνει καλύτερος. Τότε, ως καλοί χριστιανοί, θα είναι και καλοί πολίτες και θα δικαιούνται έναν καλύτερο βασιλέα.

Πώς ορίζουμε την έννοια του «καλού» και του «κακού» αυτοκράτορα; Υπάρχει μια διάχυτη εκτίμηση γι' αυτό και μέσα από τα ρητορικά κείμενα μπορούμε να διαμορφώσουμε έναν κατάλογο αρετών που πρέπει να διαθέτει ο αυτοκράτορας. Τα ρητορικά κείμενα ονομάζονται «κάτοπρα ηγεμόνος» (Fürstenspiegel), όπου διαβάσει κανείς ποιες πρέπει να είναι οι αρετές ενός αυτοκράτορα. Αυτός ο καλός ηγεμόνας είναι ο πραγματικός «βασιλεύς».

Ο κακός είναι ο «τύραννος». Ποια είναι η διαφορά μεταξύ του βασιλέως και του τυράννου; Υπάρχει ένα απόφθεγμα, το οποίο αναφέρεται σε πηγές του 4ου, του 6ου και του 13ου αιώνα, το οποίο δηλαδή επανέρχεται και κατά κάποιο τρόπο είναι η πεμπουσία της πολιτειακής νομιμότητας στο Βυζάντιο. Δεν έχει Σύνταγμα το Βυζάντιο, όπως έχουμε εμείς, αλλά έχει μια κοινή περί της νομιμότητας αντίληψη.

Το χωρίο αυτό λέει το εξής: «Ἔστι γάρ βασιλέως μὲν τρόπος ὁ νόμος, τυράννου δὲ νόμος ὁ τρόπος». Ο βασιλέας βάσει τον νόμο πάνω από τη βού-

λυσή του και από τις επιθυμίες του και παρόλο που είναι ο ίδιος νομοθέτης και μπορεί κάθε στιγμή να νομοθετήσει κατά τη βούλησή του, στα μέτρα του, ο σωστός ηγεμόνας αποδέχεται το πλέγμα του νόμου και ζει μέσα σ' αυτό. Τελεί υπό τον νόμο. Ο τρόπος της ζωής του, της συμπεριφοράς του, ο τρόπος με τον οποίο κυβερνά αλλά και ο ιδιωτικός του βίος πρέπει να είναι σύννομος, να μετριέται με κριτήριο τον νόμο και να είναι σύμφωνος με αυτόν. Εάν συμβαίνει το αντίθετο, τότε έχουμε την περίπτωση του τυράννου, του οποίου ο τρόπος και η προσωπική βούληση και συμπεριφορά, τα γούστα και τα κριτήριά του γίνονται νόμος για την αυτοκρατορία, παραβιάζοντας βέβαια τη νομοθεσία.

Από τη σαφή αυτή αντίθεση βασιλέως-τυράννου συνάγεται ότι ο βασιλέας έχει απόλυτο μέλημα να τηρεί τον νόμο, είναι πάνω από όλα νομοθέτης και ανώτατος δικαστής, και όταν δεν τον τηρεί γίνεται τύραννος. Ο όρος «τύραννος» βέβαια χρησιμοποιείται και σε μια άλλη περίπτωση, όταν δηλαδή καταλάβει κάποιος την εξουσία μετά από πραξικόπημα και χωρίς να τηρηθούν οι θεσμοθετημένες διαδικασίες. Σκοτώνει τον αυτοκράτορα, παίρνει τα διάσημά του, αδειάζει τα ταμεία μοιράζοντας τα χρήματα στους συντρόφους του και δημιουργεί ένα καθεστώς βίαιο· βέβαια για να κρατήσει την εξουσία, πρέπει να είναι και βίαιος στον τρόπο με τον οποίο θα κυβερνήσει. Τότε μιλάμε πάλι για έναν τύραννο. Είναι όμως σαφές ότι οι δύο ιδιότητες, του πραξικοπηματία και του αυθαίρετου και παράνομου ηγεμόνα, συνδέονται άμεσα.

Ο ιδανικός –αν μου επιτρέπεται το παραδοξολόγημα– τύραννος, στην κλασική περίπτωση όπου δεν μπορούμε να έχουμε αμφιβολία περί αυτού, είναι ο άνθρωπος που επιβλήθηκε με πραξικόπημα, δολοφονώντας τον νόμιμο αυτοκράτορα και διακυβέρνησε με τυραννικό τρόπο κάνοντας τη δική του βούληση νόμο. Στην περίπτωση επιβολής τυράννου, ο κάθε πολίτης νομιμοποιείται και έχει καθήκον να προσπαθήσει να απαλλάξει την αυτοκρατορία από τον τύραννο.

Όπως ξέρετε από την αρχαία ιστορία, οι τυραννοκτόνοι θεωρούνταν ήρωες. Εάν μπορούσε κανείς να βρει τη δύναμη και τον τρόπο να απαλλάξει το πολίτευμά του, την πόλη του, τη χώρα του από έναν τύραννο, αμέσως είχε εξασφαλισμένη τη θεϊκή ευαρέσκεια και βέβαια την αγάπη των συμπολιτών

του, που θα του έσπιναν αγάλματα κ.λπ. Έχουμε επώνυμους, διακεκριμένους τυραννοκτόνους από την αρχαιότητα.

Τι γίνεται τώρα με τον ευσεβή χριστιανό ο οποίος βλέπει το καθεστώς να είναι τυραννικό και αποφασίζει να ανατρέψει τον τύραννο, εφόσον μάλιστα η σωστή ανατροπή δεν σημαίνει κάτι ανώδυνο; Το λιγότερο που θα υποστεί ο τύραννος είναι να εξαναγκαστεί να γίνει μοναχός ώστε να καταστεί ακίνδυνος. Βέβαια, η αποδεκτή στη συνείδηση των πολιτών τιμωρία ενός τυράννου είναι να του αφαιρεθεί η ζωή.

Εδώ όμως μιλάμε για έναν χώρο χριστιανικής ηθικής. Η Εκκλησία αναγνωρίζει επτά θανάσιμα αμαρτήματα. Θανάσιμα λέγονται τα αμαρτήματα που εάν τα διαπράξει κανείς –θα με διορθώσει αμέσως ο κ. Πισάκης αλλά και εγώ έχω αντεπιχειρήματα– κάνει το προνόμιο της μετάνοιας και της συγγνώμης και επομένως δεν γλιτώνει πια την κόλαση. Είναι πολύ δύσκολο να απαλλαγεί κάποιος από το μίasma μιας αμαρτίας προς θάνατον. Μία από αυτές είναι βεβαίως ο φόνος. Οπότε σας ερωτώ: αυτός ο οποίος για να λυτρώσει την πολιτεία, τη βυζαντινή πολιτεία από έναν τύραννο τον δολοφονεί, πού πάει όταν με τη σειρά του φύγει από την επίγεια ζωή; Θα του αναγνωριστεί ότι ήταν όργανο του Θεού για να απαλλάξει τον λαό του από τον τύραννο; Άρα ως όργανο του Θεού έχει εξασφαλισμένη τη σωτηρία ή όχι; Σας διαβεβαιώνω ότι τα πράγματα γι' αυτούς οι οποίοι στα βυζαντινά χρόνια έπρεπε να αποφασίσουν δεν ήταν τόσο αυτονόητα.

Κατ' αρχήν το ότι για να ανατραπεί κάποιος τύραννος έβαζε ο Θεός το χέρι του, το πίστευαν όλοι οι Βυζαντινοί. Θα αναφέρω τρία παραδείγματα: Όταν ο αυτοκράτορας Μαυρίκιος, ένας ένδοξος και πολύ καλός αυτοκράτορας, στις αρχές του 7ου αιώνα έχασε τον θρόνο και το κεφάλι του, «ἀνεκάλει τόν Θεόν, δίκαιος εἶ Κύριε καί δικαία ἡ κρίσις Σου». Αυτό ήταν το σχόλιο του Μαυρικίου, λίγο πριν τον αποκεφαλισμό του.

Λίγα χρόνια αργότερα πεθαίνει ο Ηράκλειος, αφήνει έναν γιο από τον πρώτο γάμο και γιους από τον δεύτερο. Καθώς όμως στον δεύτερο γάμο του είχε νυμφευτεί την ανηψιά του Μαρτίνα, ο Ηράκλειος είχε εγείρει τη μήνιν της

Εκκλησίας. Όταν η Μαρτίνα αποπειράθηκε να καταλάβει τον θρόνο για να διευκολύνει τον γιο της, που ήταν δευτερότοκος, η σύγκλητος και ο λαός αντέδρασαν δυναμικά και αποτελεσματικά. Γράφει λοιπόν ο Κώνστας, ο εγγονός του Ηρακλείου από τον «καλό», τον πρώτο γάμο, τα εξής προς τη σύγκλητο: «Ἡ ὑμετέρα σὺν Θεῷ ψῆφος τῆς βασιλείας δικαίως ἐξέβαλεν [τη Μαρτίνα], πρὸς τὸ μὴ εἶδεῖν ἐκνομώτατον τὴν βασιλείαν Ρωμαίων». Ο Θεός έστειλε στις αιώνιους μονάς τη Μαρτίνα, παρόλο που υπήρξε επί πολλά έτη σύζυγος του αυτοκράτορα, του έκανε παιδιά, τα οποία τώρα διεκδικούσαν τον θρόνο.

Το τρίτο παράδειγμα: Η Ειρήνη η Αθηναία, κυβέρνησε στην Κωνσταντινούπολη ως αυτοκράτωρ, αλλά για να κυβερνήσει μόνη της συνέπραξε με ανθρώπους της οι οποίοι τύφλωσαν τον γιο της! Η Εκκλησία αγιοποίησε βέβαια την Ειρήνη διότι ήταν εκείνη που είχε διευκολύνει την αποκατάσταση της προσκύνησης των εικόνων από την έβδομη οικουμενική σύνοδο. Για τον κόσμο της Εκκλησίας ήταν πραγματικά η λυτρωτής της Εκκλησίας από την τρομοκρατία των εικονομάχων, έτσι το πίστευαν και έτσι το βίωναν οι άνθρωποι της εποχής. Αλλά ενδεχομένως επειδή είχε κακούς συμβούλους είτε ίσως γιατί ήθελε να σταθεί στον θρόνο είτε πάλι επειδή ήταν γυναίκα –όπως χαρακτηριστικά έλεγαν οι συγγραφείς της εποχής εκείνης–, η Ειρήνη ανετράπη από τον Νικηφόρο Α΄ τον Υπουργό των Οικονομικών, το 802, ο οποίος αναγορεύτηκε αυτοκράτορας. Ο χρονογράφος της εποχής εκείνης αναφέρει ότι ο Νικηφόρος «τυράννησε κατά τῆς εὐσεβεστάτης Εἰρήνης Θεοῦ μὲν συγχωρήσαντος ἀφάτοις κρίμασι διὰ πλῆθος ἁμαρτιῶν ἡμῶν». Για τις αμαρτίες μας ο Θεός επέτρεψε να ανατραπεί η ευσεβέστατη Ειρήνη!

Επομένως, η ανατροπή ενός αυτοκράτορα βιώνεται μέσα στο θεολογικό και ηθικό πλαίσιο της εποχής ως μια τιμωρία από τον Θεό και εν πάση περιπτώσει ήταν αναμφισβήτητη η σύμπραξη του Θεού σ' αυτή την ανατροπή. Άραγε αυτό σημαίνει ότι και οι τυραννοκτόνοι, οι πρωταγωνιστές αυτών των ανατροπών, πήγαιναν στον Παράδεισο; Σημαίνει ότι θεωρούνταν «εν τάξει»;

Θα αναφέρω ακόμη ένα παράδειγμα από τον 10ο αιώνα. Ο ένδοξος αυτοκράτορας Ιωάννης Τζιμισκής ανέτρεψε τον θείο του, τον Νικηφόρο Φωκά, ο οποίος ήταν επίσης ένας άξιος αυτοκράτορας με λαμπρές νίκες στα πεδία της

μάχης. Τον ανέτρεψε, δηλαδή τον φόνευσε και έγινε ο ίδιος αυτοκράτορας. Πώς σχολιάζουν οι άνθρωποι της εποχής αυτό το πραξικόπημα;

Η επιχειρηματολογία που βρίσκουμε στις πηγές είναι η εξής: Το πραξικόπημα πέτυχε, ο Τζιμισκής είχε γίνει αυτοκράτορας άρα η ενοχή του εξαλείφθηκε διά του χρίσματος της βασιλείας. Αυτό αναφέρει ένας νομομαθής του 12ου αι., ο Θεόδωρος Βαλσαμών.

Προσπαθούν οι Βυζαντινοί να εξηγήσουν πώς ήταν δυνατόν αυτός ο εξαίρετος αυτοκράτορας, ο Τζιμισκής, να έχει αρχίσει τη βασιλική θητεία του με έγκλημα κατά του εξίσου άριστου προκατόχου του. Για να απαντήσουν δημιουργούν έναν ευφυή συλλογισμό: Η βασιλεία έχει κάτι θεικό, το χρίσμα της βασιλείας είναι περίπου σαν το βάπτισμα, και όπως με το βάπτισμα εξαγνίζεται κανείς από τις αμαρτίες του έτσι και ο Τζιμισκής παίρνοντας το χρίσμα της βασιλείας με τη στέψη του σε αυτοκράτορα απαλλάσσεται από τις αμαρτίες του, συμπεριλαμβανομένου και του εγκλήματος καθοσίωσης και του εγκλήματος του φόνου κατά του προκατόχου του.

Αυτό το θέμα είναι βέβαια λίγο θεολογούμενο, γιατί λογικά δεν στέκει, αλλά έχει σημασία να το δούμε από πιο κοντά: Το έγκλημα δεν το διέπραξε μόνος του ο Τζιμισκής, είχε συνεργούς μερικούς πολύ ισχυρούς επώνυμους αυλικούς αξιωματούχους. Ο λεγόμενος συνεσιπής του Θεοφάνους, ένα κείμενο της εποχής εκείνης, μας λέει το εξής: Τελικά όλοι οι συνεργάτες του Τζιμισκή βρήκαν κακό τέλος. Η Θεία Δίκη τους τιμώρησε για το έγκλημά τους. Ο ένας βούλιαξε με το καράβι του, ο άλλος σκοτώθηκε, ο άλλος γλίστρησε στο μπάνιο, κ.λπ. Ο ιστορικός ενδιαφέρεται να τεκμηριώσει για όλους ότι είχαν κακό θάνατο διότι η Θεία Δίκη επέβαλε την τιμωρία τους. Άρα το περί δικαίου αίσθημα είναι ζωντανό. Επομένως είναι αμφίβολο αν ο τυραννοκτόνος έχει εξασφαλισμένο τον Παράδεισο. Οι Βυζαντινοί είχαν αίσθηση της πραγματικότητας, της ζωής και του χιούμορ, ήξεραν να καταφεύγουν και σε τεχνάσματα, όπως τα τεχνάσματα του Θεοδώρου Βαλσαμών.

Η αδήριτη αλήθεια είναι ότι για να νομιμοποιηθεί όποια προσπάθεια ανατροπής ενός αυτοκράτορα πρέπει να επιτύχει. Εάν επιτύχει η ανατροπή, τότε

στην επιτυχία της ο μέσος βυζαντινός άνθρωπος βλέπει το θέλημα του Θεού, διότι ό,τι συμβαίνει εξαρτάται από τον Θεό. Άρα η ανατροπή πέτυχε γιατί ήταν θέλημα Θεού. Κανείς λοιπόν δεν θα τολμήσει να τιμωρήσει περνώντας από δίκη ανθρώπους οι οποίοι εμπλέκονται σε φόνο ενός νόμιμου αυτοκράτορα. Εάν όμως δεν πάνε καλά τα πράγματα και δεν πετύχει το πραξικόπημα, τότε όλοι οι συμμετέχοντες θεωρούνται ένοχοι του μεγαλύτερου εγκλήματος που προβλέπει το ποινικό δίκαιο των Βυζαντινών, που είναι το έγκλημα καθοσιώσεως για το οποίο προβλέπεται η ποινή του θανάτου. Επειδή ο Θεός πάντα συνεργεί και πάντα μετέχει, μετέσχε ο Θεός στην αποτυχία του πραξικοπήματος, άρα προφύλαξε τον νόμιμο αυτοκράτορα και επομένως είναι παράνομος αυτός που επιχειρήσε το πραξικόπημα και δικαίως θα υποστεί τη μοίρα του.

Έτσι, το περιθώριο που έχει κανείς ως πολίτης της αυτοκρατορίας να ανατρέψει έναν αυτοκράτορα βρίσκεται κάτω από τη δαμόκλειο σπάθη των κριτηρίων που προανέφερα.

Βέβαια ο πολίτης έχει τη δυνατότητα να εκφραστεί και να διαφωνήσει, όχι όμως σπκώνοντας τη σημαία του πραξικοπήματος αλλά μετέχοντας σε μια προσπάθεια βελτίωσης των πραγμάτων. Έτσι, εάν κάποιος αυτοκρατορικός αξιωματούχος επιβάλει πολύ μεγάλη φορολογία, τότε μπορούν να αντιδράσουν οι πολίτες με διαδηλώσεις και καταγγελίες. Διαθέτουμε ωραίες περιγραφές περιπτώσεων όπου εμφανίζεται ο αυτοκράτορας στον ιππόδρομο για να δει τους αγώνες και ο λαός αρχίζει να φωνασκεί ζητώντας την εκδίωξη π.χ. του Υπουργού των Οικονομικών που βάζει πολλούς φόρους. Μερικές φορές γίνεται τόσο βίαια αυτή η εκδήλωση της δυσφορίας, της αγανάκτησης ώστε, αν δεν θέλει ο αυτοκράτορας να περάσει στον ίδιο η δυσφορία, η σύνεση τού επιβάλλει να αντικαταστήσει τον υπουργό του.

Επομένως ο λαός έχει τρόπο να εκφραστεί. Το βυζαντινό καθεστώς δεν είναι δημοκρατία, είναι όμως ένα μεικτό, αν θέλετε, σύστημα το οποίο επιτρέπει την έκφραση γνώμης και τη συμμετοχή, ως έναν βαθμό, στη διαμόρφωση της πολιτικής. Κανένας αυτοκράτορας δεν αισθάνεται τόσο ασφαλής ώστε επί μακρόν να λειτουργεί αντίθετα στο ρεύμα, στη βούληση των πολιτών.

Υπάρχει ο νόμος τον οποίο η κυβέρνηση προσπαθεί να επιβάλει, και είναι έργο του αυτοκράτορα η τήρησή του. Υπάρχει όμως και το δίκαιο των ανθρώπων, υπάρχει το περί δικαίου αίσθημα του πολίτη, το οποίο έχει κάποιο χώρο για να λειτουργήσει ανεξάρτητα κι ίσως αντίθετα προς το γράμμα του νόμου. Μπορεί να λειτουργήσει εκφράζοντας άλλες αξίες, άλλες ανάγκες, έναν ανθρωπισμό, μια διάθεση επιείκειας και ο αυτοκράτορας ο οποίος θέλει να κερδίσει την επικοινωνιακή μάχη –όπως θα λέγαμε σήμερα–, να κερδίσει τον λαό για να μπορέσει να βασιλεύσει, θα προσπαθήσει να ανταποκριθεί στο περί δικαίου αίσθημα των πολιτών. Και ως καλοί αυτοκράτορες καταγράφονται τελικά όχι μόνο αυτοί που διοίκησαν εμπνευσμένα την αυτοκρατορία αλλά και όσοι διέθεταν την απαραίτητη ευαισθησία για να σφυγμομετρούν το περί δικαίου αίσθημα των πολιτών τους.